

А.Л. Зелінський

ГРЕЦЬКІ МІФИ В ЄГИПТІ ПРИ ПЕРШИХ ПТОЛЕМЕЯХ (ТРИ ЗАМАЛЬОВКИ)

І. Боги-олімпійці на берегах Нілу

Як неодноразово відзначалося у науковій літературі, присвяченій релігійному життю птолемеївського Єгипту, греко-македоняни, котрі переселялися з елінізованого світу до Країни Нілу, зазнавали неабиякого впливу місцевої релігії [див., н-д: Зелінський 2004, 73–79]. Але це не означало, що елінізовані іммігранти зрікалися вірувань своїх предків. Особливо це впадає у вічі в осередках компактного поселення вихідців з Еллади та Македонії. Так, у Фаюмському оазисі, де прибульці оселялись у великій кількості [Swiderek 1959, 50–51; Фихман 1987, 182–183; Литвиненко 1996, 20; Manning 2003, 38, 108–109], за часів Птолемея II Філадельфа (середина III століття до Р.Х.¹), поряд з місцевими богами, вшановувалися численні представники олімпійського пантеону. Серед них можна назвати Зевса, Аполлона, Деметру, Персефону, Гермеса, Діоніса, Асклепія, Немесиду, муз, Діоскурів і Геракла [PSI, 328, 528; P.Mich.Zen. 31; 84; P.Col. 7, 19; P.C.Z. 59.025; 59.168; 59.176; 59.308; 59.350; 59.422; 59.659; 59.727; 59.806; P.Corn. 1; P. Petr. II, 32; P. Ryl. 568; P. Gurob, 22; P. Ent. 13; 19; P. Hels. 2; Ogis, 28; Manteuffel 1950, 91; Viereck 1928, 14; Swiderek 1959, 42, 148, 174–175, 191, 235, 255–256, 258–262; Коростовцев 1976, 252; Левек 1990, 85; Литвиненко 1990, 23]².

У численних гімнасіях, розкиданих по усій єгипетській хорі [пор. Stephens 2005, 230], важливу роль відігравало вивчення творів класичних та елліністичних поетів, у яких за основу нерідко бралися сюжети з грецької міфології [Manteuffel 1950, 99–100; Thompson 1992, 325; Weber 1993, 158–159; Parsons 1994, 153, 159]³. При цьому учнями-початківцями нерідко виконувалася вправа, суть якої полягала в укладанні в алфавітно-

му порядку списку олімпійських богів [Tassier 1992, 312]. Та й у дорослому віці еллінізовані переселенці завдяки виступам професійних декламаторів і регулярним театральним постановкам також мали постійну можливість насолоджуватися гомерівським епосом і творами класичної драматургії, що ніколи не втрачали своєї популярності [P.C.Z. 59.603; Swiderek 1959, 84, 243, 245–246; Weber 1993, 324 *Anm.* 6; Gammacurta 2006; Mori 2008, 31–33]⁴.

Боги-олімпійці також ніколи не залишалися без пошани у давній грецькій колонії, Навкратісі. У цьому псевдополісі, певно як і протягом усього доелліністичного періоду, процвітали культу Аполлона, Діоніса, Гери і, можливо, Артеміди [Milne 1901, 285–286; Tondriau 1948, 176].

Але найбільший вплив релігії предків відчували на собі жителі столиці держави Птолемеїв, Александрії. Про це можна судити на підставі творів александрійських придворних поетів, а також із розповідей Полібія, страбона та Афінея, що підтверджуються й доповнюються свідченнями папірологічних, епіграфічних і археологічних пам'яток [пор. Visser 1938; Weber 1993, 337–359]. Так, у столиці Єгипту існували численні храми та інші споруди культового характеру, що мали стосунок до поклоніння представникам і представницям класичного еллінського пантеону. Серед подібних споруд можна згадати храми Зевса, Посейдона, Діоскурів, Пана, Афродіти Уранії, Афіни, Артеміди, Немесиди, Лето, Тюхе (з розміщенням у ньому вівтарем дванадцяти богів-олімпійців [Burkhalter 2004, 313–314]), збудований Птолемеєм Філопатором Німфейон, спільне святилище Деметри й Персефони⁵, брами, що мали ім'я Геліоса та Селени, а також знаменитий Му-

сейон, організація якого мала яскраво виражене релігійне забарвлення [Anthologia 1911, VI, 277; Strabo 1899, XVII, I, 7–10; Polybius 1882, XV, 29; Visser 1938, 38, 42; Wace 1945 106; Fraser, Rumpf 1952, 68–70, 74; Fraser 1972, V. I. 193–200, 207–209, 266, 316; V. II. 326–360 not. 13–179; Jaehne 1981, 87; Edwards 1990, 539 not. 54–55; Weber 1993, 76–77; Ellis 1994, 51, 87 not. 9; Stephens 2004, 176]⁶. Судячи з епіграфічних пам'яток, знайдених в Александрії, там також мали місце й культу Аполлона, Діоскурів, Адоніса, Ареса та Гери [Milne 1901, 288–290; Fraser 1972, V. I, 196–198, 206]⁷. Існує також припущення, що в Александрії відправлявся й культ морської богини Фетіди [Weber 1993, 232 *Anm.* 3]. У нашому контексті варто, між іншим, згадати й діонісійську процесію, влаштовану Філадельфом у середині 70-х років III століття [Athen. V, 196a–206c; Fraser 1972, v. I, 201–203; Foertmeyer 1988, 90–104; van Oppen de Ruyter 2007, 406 not. 17]⁸; а також інші численні релігійні свята і містерії грецького походження, що регулярно відзначалися жителями Александрії [Nilsson 1961, 94–95, 244–246; Świderkówna 1990, 255–256; Weber 1993, 173–177]. Окрім цього, александрійська політевма за еллінським звичаєм ділилася на філи і демі, частина з яких мала назви, що походили від імен грецьких небожителів, а також героїв та героїнь еллінського епосу: Зевса, Посейдона, Аполлона, Гермеса, Гефеста, Діоніса, Афіни, Деметри, Лето, Асопа, Геракла, Кастора, Полідевка, Темена, Еванта, Марона, Алтеї, Акака, Діянїри, Аріадни тощо [Bevan 1927, 99; Visser 1938, 128; Fraser 1972, v. I, 44–46]⁹. Під час же складання офіційних присяг александрійці клялися Зевсом, Герою та Посейдоном [P. Hal. I; пор. Schubart 1927, 25; Visser 1938, 27–28].

Отже, не дивно, що саме в Александрії, а точніше, у царському оточенні ми зустрічаємо яскраві приклади використання сюжетів давньогрецької міфології у потребах офіційної та напівофіційної птолемейської пропаганди. Ініціатори застосування зазначеної практики могли бути впевненими, що подібні міфологічні натяки, асоціації та конотації дістануть вдячний відгук не ли-

ше у мешканців царського палацу, а й у разі необхідності знайдуть підготовану аудиторію серед жителів Александрії і навіть у греко-македонських осередках, що існували в єгипетській хорі. Двом прикладам кон'юнктурного використання сюжетів та символів давньогрецької міфології присвячено наступні розділи цієї публікації.

II. Дотепний підлабузник Каллікрат і герої одиссеївського епосу

У шостій книзі “Бенкетуючих софістів” Атеней з Навкратіса переповідає цікавий анекдот, свого часу розказаний письменником і філософом Євфантом з Олінта (кін. IV – поч. III століття)¹⁰. “Підлабузник Птолемея... (I¹¹)... Каллікрат¹² був настільки дотепним, що не лише носив печатку із зображенням Одиссея, а й своїх дітей назвав Телегоном і Антиклеєю” [Athenaeus 1887, VI, 251d].

У 1933 році У. Тарн на сторінках статті “Дві примітки до птолемейської історії” здійснив спробу розшифрувати ребус, запропонований Каллікратом. Англійському вченому вдалося вирішити дві третини цього завдання. Він знайшов дуже переконливі паралелі між легендарним Одиссеєм й Антиклеєю, з одного боку, і Птолемеєм Сотером та його матір'ю, Арсиною, – з другого.

У. Тарн цілком слушно зазначив, що згідно з постгомерівською міфологічною традицією справжнім батьком Одиссея був не ітакійський цар Лаерт, а знаменитий хитрун і шахрай Сізіф, із яким Антиклея мала дошлюбні зносини. Відповідно при птолемейському дворі побутував неофіційний політичний міф про те, що справжнім батьком засновника александрійської династії був македонський цар Філіпп II, чиєю коханкою була Арсиною до її шлюбу з офіційним батьком Сотера Лагом¹³. Таким чином, на думку англійського науковця, Каллікрат, використовуючи імена Одиссея та Антиклеї, натякав на походження Птолемея I від Філіппа, чиї діяння єгипетський правитель перевершив настільки ж, наскільки Одиссей своєю хитромудрістю перевершував Сізіфа [Tarn 1933, 57–61].

Разом з тим англійський дослідник відверто зізнався, що не може пояснити у птолеме-

ївському контексті значення імені Телегон [Tarn 1933, 58]. Ця прикра обставина дозволила деяким науковцям піддати сумніву інтерпретацію Тарна [Jacoby 1934, 216–217; Collins 1997, 436 *not.* 1; пор. Huss 2001, 94 *Ann.* 15; Mueller 2009, 184 *Ann.* 181].

Проте, як ми побачимо нижче, підстав для подібних сумнівів насправді не існує. На моє глибоке переконання, третій натяк Птолемеєвого придворного підлабузника також є не менш прозорим, аніж два вищевказаних; але стосується він не батьків Сотера, а його сина і спадкоємця на єгипетському престолі Птолемея II Філадельфа.

Отже, повернемося до Телегона. Як відомо з давньогрецької міфологічної традиції, це ім'я було пов'язане із двома героями еллінських міфів. Перш за все його мав позашлюбний син того ж таки Одиссея від чаклунки Кіркеї [Hesiodus 1856, 1014; Apollodorus 1907, Э, VII, 16; 36–37]. Таким чином, цей Телегон доводився молодшим єдинокровним братом Телемахові, законному синові ітакійського басилевса від його офіційної дружини Пенелопи [Homerus 1913; Apollodorus 1907, Э, III, 7; VII, 32–33]. Та, окрім цього, давньогрецька міфологічна традиція знала ще одного Телегона. Як розповідає Аполлодор у своїй “Міфологічній бібліотеці”, цей Телегон у прадавні часи був царем Єгипту. Він одружився з Іо, коли та, рятуючись від гніву Гери, дісталася до Країни Нілу [Apollodorus 1907, II, I, 3].

На мій погляд, обидва Телегони мають недвозначний асоціативний зв'язок з особою молодшого сина Птолемея I. Матір'ю майбутнього наступника Сотера на александрійському престолі була Береніка, котра протягом певного часу не мала статусу законної дружини єгипетського царя¹⁴. Отже, деякий час майбутній Птолемей II, подібно до першого Телегона, був не просто молодшим, а й позашлюбним царським сином¹⁵. Однак, як свідчить антична традиція, саме цей син Сотера, так само як і його мати, користувався винятковою любов'ю і прихильністю з боку александрійського володаря. Зрештою, останній зробив Береніку єдиною законною дружиною, а наймолодшого сина – своїм співправителем і наступником [Theocritus 1881, XVII; Justinus 1911, XVI, 2; Plutarchus 1968, 4;

Pausanias 1973, I, VI, 8; Diogenus 1922, V, 78–79; пор. Bevan 1927, 51–54; Бенгтсон 1982, 55–56; Hazzard 1987, 148–151; Hoelbl 2001, 24–25; Huss 2001, 249].

Разом з тим слід мати на увазі, що при александрійському дворі перебувала бодай одна особа, котра усіяло намагалася відмовити царя від надання переваги молодшому синові в обхід старших. Йдеться про політичного емігранта Деметрія Фалерського [Polybius 1882, XII, 13; Strabo 1899, IX, I, 20; Plutarchus 1929, 7; Diogenus 1922, V, 77–79; Aelianus 1887, III, 17; пор. Plutarchus 1925–1967, 51; Hieronymus 1902, 1714; Suda 1928–1935, Delta, 429]. Цей філософ і колишній правитель Афін докладав максимум зусиль задля відстоювання інтересів Птолемея Керавна – старшого Сотероного сина від першої дружини, Еввідіки [Diogenus 1922, V, 78–79; Hazzard 1987, 149; Huss 2001, 249; Mueller 2009, 25, 29, 70, 105–107]. Скоріше за все, у такий спосіб Деметрій прагнув вшанувати пам'ять свого померлого друга й покровителя Кассандра [Diodorus 1884, XVIII, 74; XX, 45; Pausanias 1973, I, XXV, 6; Polyaeus 1899, IV, 7, 6; Diogenus 1922, V, 77; Athenaeus 1887, X, 422b–d; пор. Huss 2001, 229–231], котрому Керавн доводився рідним небожем¹⁶.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити цілком логічний висновок про існування при птолемеївському дворі, на зло Деметрію, групи прибічників молодшого царевича, точніше, гурту осіб, що демонстративно виражали цілковиту згоду з царевими родинними вподобаннями та антипатіями¹⁷. Саме до цього гурту й міг належати Каллікрат. Ця обставина, на мою думку, і буде ключем до розуміння третього натяку персонажа анекдоту, переданого Афінєєм. Назвавши свого сина Телегоном, хитрий царедворець із притаманною йому дотепністю опосередковано дав зрозуміти Сотерові, що цілковито підтримує його симпатії стосовно наймолодшого, позашлюбного сина. У зв'язку з цим цілком логічно виглядає відсутність серед персонажів одиссеївського епосу, чийми іменами оперував Каллікрат, дружини ітакійського царя Пенелопи. За запропонованою вище схемою мати Телемаха при александрійському дворі мала б асоціюватися з Еввіді-

кою. Використання ж зазначеної паралелі навряд чи могло б стати у пригоді нашому царедворцеві¹⁸.

Проте слід зазначити, що дотепний вираз придворної лояльності Каллікратата, ймовірно, мав ще й додаткове смислове навантаження. Згадаймо другого міфічного Телегона, котрого греки вважали прадавнім царем Країни Нілу. На мою думку, варто поєднати постаті обох Телегонів і додати до цього вищезгадану паралель між Одиссеєм і Птолемеєм I. Тоді ім'я сина Каллікратата можна тлумачити таким чином: молодший син Птолемея – цар Єгипту.

Зрештою, ще одним непрямим доказом на користь моєї гіпотези може стати порівняння подальшої долі Деметрія Фалерського і Каллікратата. Після воцаріння Птолемея II політичного емігранта з Афін було заслано до Верхнього Єгипту, де незабаром він дуже своєчасно помер від зміїного укусу [Cicero 1967, 23; Diogenus 1922, V, 78–79; пор. Hoelbl 2001, 36; Huss 2001, 253]. Каллікрат же під час володарювання нового царя продовжував займати неабияке становище при александрійському дворі. Про це свідчать багаті дари, які дотепний знавець грецької міфології присвятив Аполлону Делоському у 279 році [Merker 1970, 154 not. 65].

III. Аріонів дельфін, ліра та Арсиноя-Афродіта

Представник александрійської поетичної школи Посидіпп із Пелли в одній зі своїх епіграм розповідає про ліру, несподівано винесену на берег моря дельфіном, подібним до того, що колись врятував квазілегендарного співака Аріона¹⁹. Як видно з дуже погано збереженого тексту епіграми, цей музичний інструмент було присвячено сестрі та дружині Птолемея II Арсиної II Філадельфі в одному з її храмів [Posidippus 2002, 37]:

Ἀρσινοῖ, σοὶ τήντιδε λύρην ὑπὸ χειρὶσσι αἰδοῦσσι
φθεγγαμένῃσι δελφίσι ἤγαυ' Ἀριόνιος
οὐδέλου[...]. ἴσας ἐκ κύματος ἀλλ' ὅτι
κείνος ἀν[...]. λευκὰ περὰι πελάγη
πολλὰ πο[...]. τῆτι καὶ αἶδλα τῆτι
φώνῃσι π[...]. ἴσakov κανον ἀηδονί
ἀνθεμα δ' ἰσὺ Φιλιάδελε, τὸν ἤλασεν [...]. ἴων.
— τὸνδε δέχου. ἴσου κέλινα ναπόλοισι.

Тобі, Арсиноє, сюди цю ліру,
що під рукою аеда
співає, дельфін приніс Аріонів.
...хвилі, але коли...
він... перетинає відкрите море
багато... і мінливим з...
голосом... соловей.

Але прийміть присвячення, Філадельфо,
яке зробив
один прийняття хранителя святилища.

У кількох попередніх публікаціях я вже звертався до цього сюжету [Зелінський 2006, 50; Зелінський 2008, 86–87], котрий, безумовно, подібно до історії з одиссеївськими конотаціями Каллікратата, походить з александрійського царського двору. Зокрема, у статті “Арсиноя-Афіна чи Арсиноя-Афродіта (P. Mil. Vogl. 309, AB 36)” я схилився на користь припущення П. Бінга, згідно з яким вищезгадана ліра опинилася у знаменитому храмі Арсиної-Афродіти, що розташовувався поблизу Александрії на місці Зефіріон [Зелінський 2006, 50; пор. Bing 2002–2003, 262–263; idem, 2005, 127–129; Laudenbach 2003, 120; Stephens 2004, 162; Fantuzzi, Hunter 2004, 385–387; Gud-zwiller 2007, 200; Mueller 2009, 239 Anm. 547]²⁰. Тепер же моя впевненість у вірогідності цієї дещо умоглядної побудови американського дослідника значно зросла. Я навіть готовий стверджувати, що святиня Арсиної-Афродіти – це чи не єдиний із храмів, збудованих на честь сестри-дружини Птолемея II, у якому було доцільно зберігати вищезгаданий незвичайний дарунок моря.

До такого висновку я прийшов внаслідок ознайомлення з одним цікавим нюансом, пов'язаним із культом Афродіти. Як відомо, існувало дві найбільш популярні іпостасі давньогрецької богині кохання: Афродіта Пандемос (всенародна) і Афродіта Уранія (небесна). Перший із цих двох образів спочатку був пов'язаний з офіційними культами загальнополісного значення, а згодом – із храмовою проституцією, що була дуже поширеною в Елладі. Другий же образ втілював у собі усі найкращі, найвищі, найчистіші прояви кохання [Romero 1984, 33, 181–182 not. 131–135]. При цьому Арсиноя Філадельфа звичайно в першу чергу ототожнюва-

лася саме з Афродітою Уранією. Про це промовисто свідчить та наполегливість, з якою організатори зазначеного культу відверто забороняли речі, що у грецькій уяві асоціювалися з Афродітою Пандемос. Зокрема, у жертву Арсиної-Афродіті не дозволялося приносити кіз і цапів [Р.Оху. 2465]. Ця заборона пояснюється тим, що цап, як втілення хтивості, між іншим, вважався священною твариною богині-покровительки найдавнішої жіночої професії [Pausanias 1973, VI, XXV, 1; Romerou 1984, 33]. Разом з тим однією зі священних тварин Уранії, як не дивно, була черепаха [Pausanias 1973, VI, XXV, 1; Romerou 1984, 33-34; Mueller 2009, 244-246]. Саме ця обставина і привернула до себе мою увагу у контексті змісту Посидіппової епіграми про дельфіна та ліру.

Загальновідомим є міф про те, як малюк Гермес змайстрував першу у світі ліру. За словами відповідного гомерівського гімну, корпусом для цього музичного інструмента, знову ж таки, став панцир вбитої Гермесом черепахи [Homerus 1936, III, 25-55; пор. Stephens 2004, 174 not. 56; Mueller 2009, 244-245]. Таким чином, у контексті нашої епіграми черепаха стає тією важливою асоціативною ланкою, котра безпосередньо пов'язує присвячену Арсиної ліру з Афродітою Уранією. З огляду на це, як було зазначено вище, значно зростає вірогідність того, що присвяту ліри було здійснено у храмі Арсиної-Афродіти на мисі Зефіріон²¹. Саме про це, скоріш за все, йшлося у фрагментарно збереженій епіграмі Посидіппа.

¹ Оскільки всі події, згадувані у цій роботі, відбулися до Різдва Христового, помітка "до Р.Х." надалі опускатиметься.

² Див. також інформацію стосовно селищ Александру Несос, Арсиное, Атенес Коме, Афродітес Поліс, Дікаю Несос, Діонісіас, Елевсіс, Хаверіс (Хавара), Геліополь, Маглола, Пелусій, Птолемаїс Арабон, Сирон Коме, Теогоніс, Філагріс, розміщену на сторінці електронного проекту В. Кларисса «Фаюм» – <<http://fayum.arts.kuleuven.be/0624.html>>.

³ Звичайно, що й у дорослому віці греки-переселенці, такі як управляючий філадельфійською дореа діойкета Аполлонія Зенон, продовжували читати твори славетних класиків [пор. P.Hib. 193; Swiderek 1959, 243; Johnson 2002, 1-2]. З приводу популярності поетичних творів класичної доби у греко-римському Єгипті див. також [Pestman 1994, 70].

⁴ Додатковим свідченням про популярність Гомера в елліністичному Єгипті може бути храм, збудований на честь цього поета в Александрії Птолемеем Філопатором [Aelianus 1887, XIII, 22; пор. Fraser 1972, V. I. 611; V. II. 862f not. 423].

⁵ З культом двох останніх богинь, безперечно, мало безпосередній зв'язок і александрійське передмістя Елевсин – пор. Diodorus 1884, XXXI, fr. 15; Strabo 1899, XVII, I, 16; Livius 1902-1912, XLV, 12; Suda 1928-1935, kappa, 227; Visser 1938, 36-38; Fraser 1972, V. I, 200-201; Jaehne 1981, 88-89; Chamoux 2002, 330; Gutzwiller 2007, 18]. У зв'язку з Персефоною доречно буде також згадати епітафію єгипетського грека Сосібія, у якій той висловлює сподівання, що, опинившись у потойбічному світі, він потрапить до чертогів Аїда та Персефони, де отримає почесне місце поблизу судді царства мертвих Міноса [пор. Chamoux 2002, 349].

⁶ Цілком логічно буде також припустити, що саме на базі Музейону проводилися засновані Філопатором літературні агони, які присвячувались Аполлону і музам [пор. Vitruvius 1912, VII, Praef. 4; Huss 2001, 467].

⁷ З приводу популярності в Александрії культу Адоніса див. також [Theocritus 1881, XV].

⁸ Поряд з Діонісом в Александрії часто вшановувався й тісно пов'язаний з останнім бог Пріап, на честь якого влаштовувалися гучні свята, що супроводжувалися своєрідними конкурсами краси [Anthologia 1911, VI, 292; Fraser 1972, V. I, 206-207; Romerou 1984, 76-77, 193 not. 171].

⁹ До речі, подібна ситуація мала місце й у фівайдській Птолемаїді, де ми знаходимо дем, названий на честь одного з персонажів давньогрецької міфології, Даная [Bevan 1927, 105].

¹⁰ Більш детально про цього філософа, котрий був вихователем Антігона Гоната, див. [Diogenus 1922, II, 110; Tam 1933, 57; Walbank 1984, 77].

¹¹ Я підтримую інтерпретацію У. Тарна, згідно з якою у цьому анекдоті йдеться саме про Птолема I [Tam 1933, 57; пор. [Merker 1970, 154 not. 65], а не про Птолема III [пор. Collins 1997, 436 not. 1].

¹² На думку переважної більшості дослідників, тут йдеться про довіреного придворного й дипломата з близького оточення Птолема Сотера, згаданого у творі Діодора Сицилійського "Історична бібліотека" і у кількох епіграфічних пам'ятках [пор. Diodorus 1884, XX, 21; Tam 1933, 57-61; Jacoby 1934, 214-217; Merker 1970, 154 not. 65; Huss 2001, 94, 171 Anm. 598].

¹³ Ця історія дійшла до нас у переказах Курція Руфа та Павсанія [Curtius 1963, IX, VIII, 22; Pausanias 1973, I, VI, 2]. Також непрямым її підтвердженням є оповідка, наведена у творі Елліана "Про природу тварин" та у візантійському енциклопедичному лексиконі Суда. В останньому йдеться про те, як Лаг відмовився визнати новонародженого Птолема власною дитиною і прирік його на неминучу загибель. Немовля покляли на бронзовий щит і залишили під палючими променями сонця. Але прилетів орел і накрив Птолема тінню від

своїх крил. Це настільки вразило Лага, що той вирішив прийняти немовля у свою родину [Aelianus 1864, *XII*, 21; Suda, 1928–1935, Lambda, 25]. Я поділяю думку дослідників, котрі пов'язують виникнення політичного міфу про батьківство Філіппа з прийняттям Птолемеєм царського титулу бл. 305/304 року [пор. Mueller 2009, 182–185, особливо 184 *Ann.* 181]. Проте існуючий стан джерельної бази, на жаль, не дозволяє нам дати однозначну відповідь стосовно ступеня достовірності цієї історії.

¹⁴ Нещодавно це положення спробувала спростувати С. Мюллер. Німецька дослідниця вважає, що Сотер одружився з Беренікою ще у 317 році. Головний аргумент на користь цього припущення С. Мюллер вбачає у традиційній полігамії, що мала місце при македонському царському дворі [Mueller 2009, 22–23]. Однак дослідниця не враховує зацікавленість Птолемея I у збереженні військово-політичного союзу з рідним братом Еврідіки (див. прим. 16) Кассандром. Безсумнівно, важливою умовою цього союзу було збереження виняткового становища Еврідіки при александрійському дворі [Зелінський 2007, 38–40]. Таким чином, Береніка могла отримати законний статус, подібний до статусу Еврідіки, лише незабаром після битви при Іпсі (тобто бл. 300/299 року), коли основним союзником Сотера став Лісімах Фракійський [Plutarchus 1875, 31; Justinus 1911, *XV*, 4]. До речі, останній приблизно у цей же час одружився на дочці Птолемея та Береніки Арсиної [Plutarchus, 1875, 31]. Ця обставина, ймовірно, також свідчить, що на той момент Береніка з коханки перетворилася на одну із законних дружин єгипетського царя. Досить детальний огляд цієї проблематики можна також знайти на відповідних сторінках електронного проекту К. Беннетта “Egyptian Royal Genealogy”. – <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/berenice_i.htm#Berenice.11>; <<http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/eurydice.htm#Eurydice.10>>

¹⁵ Імовірний натяк на зазначену обставину можна віднайти у “Гімні до Делосу” Каллімаха. У цьому творі поряд з паралеллю між Філадельфом і Аполлоном напрошується відповідна паралель між Беренікою і Зевсовою коханкою Лето [Callimachus 1953, *IV*; пор. Weber 1993, 238].

¹⁶ Мати Керавна, Еврідіка, була дочкою знаменитого македонського державного діяча Антипатра [Arrianus 1962, 62; Pausanias 1973, *I*, *VI*, 8; Eusebius 1967, 235a], а отже, доводилася рідною сестрою Кассандрові [Diodorus 1884, *XVIII*, 48–49; Argianus 1923–1958, *fr.* 43; Pausanias 1973, *I*, *VI*, 4; Suda 1928–1935, *Alpha*, 2703].

¹⁷ Можливо, саме цих людей мав на увазі Деметрій Фалерський, коли говорив Птолемею Сотеру, що у книжках про управління державою пишуться речі, які друзі не зважуються казати царям у вічі [Plutarchus 1925–1967, 51].

¹⁸ Ця паралель, на мій погляд, могла бути використана у суто негативному контексті за часів царювання Філадельфа. Існував варіант міфу про Одиссея, згідно з яким Пенелопа зрадила цареві Итаки з одним із женихів [Apollogodorus 1907, *eVII*, 39]. Тоді як відомий представник александрійської поетичної школи Теоокрит у своєму енкоміі Птолемею II, говорячи про подібність Філадельфа до Сотера, підкреслював, що діти схожі на батька, лише коли той має вірну й люблячу дружину [Theocritus 1881, *XVII*, 38–44]. На думку низки дослідників, зокрема Р. Меркельбаха і Г. Вебера, у цьому пасажі поет натякав на невірність Еврідіки, чие потомство, на відміну від дітей Береніки, буцімто було недостатньо схоже на Птолемея I [Weber 1993, 233–234; пор. Hunter (ed.) 2003, 132; Mueller 2009, 362–363, особливо 363 *Ann.* 1320].

¹⁹ Історія про дивовижний порятунок Аріона була досить популярною у греко-римському світі [Herodotus 1899, *I*, 23–24; Plutarchus 1928, 18; Pausanias 1973, *III*, *XXV*, 7; *IX*, *XXX*, 2; Hyginus 1892, 194; idem 1992, *II*, 17; пор. Грейвз 1992, 224–225].

²⁰ Цей храм неодноразово згадується античними авторами [Posidippus 2002, 39; 116; 119; Strabo 1899, *XVII*, *I*, 16; Athenaeus 1887, *XI*, 467a; Hyginus 1992, *II*, 26].

²¹ У зв'язку з цим не слід забувати, що в образотворчих сюжетах, присвячених народженню Афродіти з морської піни, нерідко фігурували також і дельфіни [пор. Зелінський 2006, 50].

ЛІТЕРАТУРА

- Бенгтсон Г. **Правителі епохи еллінізму**: Пер. с нем. Москва, 1982.
- Грейвс Р. **Мифы Древней Греции**: Пер. с англ. Москва, 1992.
- Зелінський А.Л. Арсиноя-Афіна чи Арсиноя-Афродіта (Р. Міл. Vogl. 309, АВ 36) // **Східний світ**, 2006. № 4.
- Зелінський А.Л. Інтерпретація одного з аспектів релігійної політики Птолемеїв // **Східний світ**, 2004. № 1.
- Зелінський А.Л. Місце так званого пророцтва Аполлона з “Гімну до Делоса” Каллімаха у антиселевкідівській пропаганді Птолемея Філадельфа // **Східний світ**, 2008. № 1.
- Зелінський А.Л. Три примітки до історії діадохів // **Східний світ**. 2007. № 1.
- Коростовцев М.А. **Религия древнего Египта**. Москва, 1976.
- Левек П. **Эллинистический мир**: Пер. с франц. Москва, 1990.
- Литвиненко Ю. Н. О «колониальном» сельском хозяйстве в Птолемеевском Египте // **ВДИ**. 1996. № 4.
- Фихман И.Ф. **Введение в документальную папирологию**. Москва, 1987.
- Aelianus Claudius. **De natura animalium // Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta**: In 2 v. / Ed. R. Hercher. Leipzig, 1864.
- Aelianus Claudius. **Varia Historia** / Rec. R. Herscheri. Lipsiae, 1887.

- Anthologia palatina** [Anthologia graeca]. Codex palatinus et codex parisinus: In 2 v. / Ed. C. Preisendanz. Lugduni Batavorum, 1911.
- Apollodorus*. **Bibliotheca Mythologica** / Ed. G. Moser. Lipsiae, 1907.
- Appianus*. *Syriaca* // **Appiani Historia Romana**: In 2 v. / Ed. P. Viereck et A.G Roos. Lipsiae, 1962
- Arrianus Flavius*. *Historia successorum Alexandri* // **Die Fragmente der griechischen Historiker**: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. Berlin – Leiden, 1923–1958.
- Athenaeus*. **Deipnosophistae: Libri XV**: In 2 v. V. 1 / Rec. G. Kaibel. Lipsiae, 1887.
- Bevan E.* **The House of Ptolemy**. London, 1927.
- Bing P.* The Politics and Poetics of Geography in the Milan Posidippus, Section One: On Stones (AB 1–20) // **The new Posidippus: a Hellenistic poetry book** / Ed. K. Gutzwiller. Oxford, 2005.
- Bing P.* 'Posidippus and the admiral. Kallikrates of Samos in the Milan epigrams // **GRBS**. V. 43. 2002/2003.
- Burkhalter F.* Les hierothytes alexandrins: une magistrature grecque dans la capitale lagide // **Alexandria between Egypt and Greece** / Ed. V. Harris, G. Ruffini. Leiden – Boston, 2004.
- Callimachus*. *Hymni* // **Callimachus**: In 2 v. / Ed. R. Pfeiffer. Oxford, 1953.
- Catalogue of the Greek papyri in the John Rylands Library, Manchester**: In 4 v. / Ed. A.S. Hunt, J. De M. Johnson, V. Martin, C.H. Roberts, E.G. Turner. Manchester, 1911–1950. P. Ryl.
- Chamoux F.* **Hellenistic Civilization**: Trans. from franc. Oxford, 2002.
- Cicero M. Tullius*. Pro Rabirio Postumo // **Pro C. Rabirio postumo oratio** / Rec. J. Giardina. Milano, 1967.
- Collins N.* The Various Fathers of Ptolemy I // **Mnemosyne**, 1997. № 4.
- Columbia Papyri**: In 2 v. / Ed. W.L. Westermann, C.W. Keyes, H. Liebesny. New-York, 1934, 1940. P. Col.
- Dikaionata: Auszuge aus Alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des Philologischen Seminars der Universitaet Halle mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung** / Ed. Graeca Halensis. Berlin, 1913. P.Hal.
- Diodorus Siculus*. **Bibliotheca Historica**: In 4 v. V. 4. / Ed. I. Bekker. Lipsiae, 1884.
- Diogenus Laertius*. **Diogeni Laertii Vita Philosophorum** / Rec. H. Long. Oxford, 1922.
- Edwards C.* Tyche at Corinth // **Hesperia**. 1990. № 3.
- Ellis W.* **Ptolemy of Egypt**. London – New-York, 1994.
- Enteuxeis: Requêtes et plaintes adressées au Roi d'Egypte au III-ème siècle avant J.-C.**: In 2 v. / Ed. O. Guéraud. Le Caire, 1931, 1933. P.Ent.
- Eusebius*. *Chronicon* // **Eusebi Chronicorum canonum quae supersunt**: In 2 v. / Ed. A. Schoene. Berlin, 1967.
- Fantuzzi M., Hunter R.* **Muse e modelli. La poesia ellenistica da Alessandro Magno ad Augusto**. Roma – Bari, 2002.
- The Flinders Petrie Papyri**: In 3 v. / Ed. J.P. Mahaffy, J.G. Smyly. Dublin, 1891, 1893, 1905.
- Foerdmeyer V.* The Dating of the Pompe of Ptolemy // *Historia*. Bd. 37 (1988).
- Fraser P.* **Ptolemaic Alexandria**: In II v. Oxford, 1972.
- Fraser P., Rumpf A.* Two Ptolemaic Dedications // **JEA**. V. 38 (1952).
- Gammacuria T.* **Papyrologica Scaenica**. Alessandria, 2006.
- Greek Papyri in the Library of Cornell University** / Ed. and transl. W. Westermann, C. Kraimer. New-York, 1926. P. Corn.
- Greek Papyri from Gurob** / Ed. J.G. Smyly. Dublin, 1921. P. Gurob.
- Gutzwiller K.* **A Guide to Hellenistic Literature**. Oxford, 2007.
- Hazard R.* The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos // **Phoenix**, 1987. № 2.
- Herodotus*. **Historiarum Libri IX** / Ed. H.R. Dietsch, H. Kallenberg. Lipsiae, 1899.
- Hesiodus*. **Theogoniae** / Ed. F. Boissand. Paris, 1856.
- The Hibeh Papyri** / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, E.G. Turner, M.T. Lenger. London 1906–1955. P.Hib. P.Hib.
- Hieronymus Sanctus*. *Chronica* // **Hieronimi Chronicorum codicis floriacensis fragmenta leidensia, parisina, vaticana phototypice edita** / Ed. L. Traube. Lugduni Batavorum, 1902.
- Hoelbl G.* **A History of the Ptolemaic Empire**: Transl. from germ. London – New-York, 2001.
- Homerus*. In *Mercurium* // **The Homeric hymns** / Ed. T. Allen, W. Halliday, E. Sikes. Oxford, 1936.
- Homerus*. **Odysee** / Ed. G. Dindorf, C. Hentze, R. Grafts. Lipsiae, 1913.
- Hunter R.* (ed.), **Theocritus Encomium of Ptolemy Philadelphus**. Berkeley, 2003.
- Huss W.* **Aegypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v.Chr.** Muenchen, 2001.
- Hyginus*. **Fabulae** / Ed. R. Herscher. Lipsiae, 1892.
- Hyginus*. **Poetica Astronomica** / Ed. G. Vire. Stuttgart, 1992.

- Jacoby F.* Die Schmeichelei des Kallikrates // **Hermes**. Bd. 69 (1934).
- Jaehne A.* Alexandreon Chora // **Klio**. 1981. № 1.
- Johnson W.* "P. Hibeh" II 193 (Iliad VI 4–7) // **ZPE**. Bd. 139 (2002).
- Justinus M. Junianis.* **Pompeius Trogus "Historiae Philippicae" Epitome** / Ed. W. Kroll. Lipsiae, 1911.
- Laudenbach B.* **Les epigrammes de Posidippe de Pella (P. Mil. Vogl. VIII 309): critique textuelle, traduction, commentaire**, memoire de DEA soutenu sous la direction de J. Gascou. Strasbourg, 2003.
- Manning J.* **Land and power in ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure**. Cambridge, 2003.
- Manteuffel J.* **Ze świata papirusów. Obrazki z życia w Egipcie hellenistycznym**. Wrocław, 1950.
- Merker I.* The Ptolemaic Officials and the League of the Islanders // **Historia**. Bd. 19 (1970).
- Milne J.* Greek Inscriptions from Egypt // **JHS**. V. 21 (1901).
- Mori A.* **The Politic of Apollonius Rhodius' Argonautica**. Cambridge – New-York – Melbourne etc., 2008.
- Mueller S.* **Das hellenistische Koenigspaar inder medialen Repraesentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II.** Berlin – New York, 2009.
- Nilsson M.* **Geschichte der griechischen Religion. Bd. 2: Die hellenistische und roemische Zeit.** (Ed. 2). Muenchen, 1961.
- Oppen de Ruiter B. van.* **The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis**: Dis... Doct. Phil. New-York, 2007.
- Orientis Graeci Inscriptiones Selectae.** Supplementum Sylloges inscriptionum graecorum: In 2 v. / Ed. G. Dittenberger. Lipsiae, 1903–1905. OGIS.
- The Oxyrhynchus Papyri**: pt. XXVII / Ed. E. Lobel, C. Roberts. London, 1962.
- Papiri gracchi e latini (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto)**: In 9 v. / Ed. G. Vitelli, M. Norsa. Firenze, 1917–1929. PSI.
- Papyri Helsingiensis. Ptolemaeische Urkunden (P. Hels. I)** / Bearb. J. Frosseaen, et al. Helsinki, 1986. P.Hels.
- Parsons P.* Identifies in Diversity // **Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World** / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1994.
- Pausanias.* **Graeciae descriptio**: In 3 v. V. 1 / Ed. M.H Rocha-Pereira. Lipsiae, 1973.
- Plutarchus.* De exilio // **Plutarchi moralia**: In 7 v. / Ed. J.W. Sieveking. Leipzig, 1929. V. 3.
- Plutarchus.* Demetrius // **Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii** / Rec. C. Sintensis. Lipsiae, 1875.
- Plutarchus.* Pyrrhus // **Plutarchus. Vitae Parallelae**: In 3 v. / Rec. C. Lindskog et K. Ziegler. Lipsiae, 1968. V. 2.
- Plutarchus.* Regum et imperatorum Apophtegmata // **Plutarchus. Moralia**: In 7 v. / Rec. F.H. Sandbach, C. Hubert, M. Fohlenz, K. Ziegler. Leipzig, 1925–1967. V. 4.
- Plutarchus.* Septem sapientium convivium // **Plutarch's. Moralia**: In 11 v. / Ed. F.C. Babbitt. Cambridge (Mas), 1928. V. 2.
- Polyaenus.* **Strategmata** / Rec. C. Schubert. Lipsiae, 1899.
- Polybius. **Historiae**: In 2 v. V. 2 / Ed. Th. Buttner-Wobst. Lipsiae, 1882.
- Pomeroy S.* **Women in Hellenistic Egypt: from Alexander to Cleopatra**. New-York, 1984.
- Posidippus.* Epigramata // **Posidippi Pellaei quae supersunt omnia** / Ed. C. Austin, G. Bastianini. Milano, 2002.
- Quintus Curtius Rufus.* **Historiarum Alexandri Magni Regis Macedonum; Libri qui supersunt** // Курций Руф. История Александра Македонского (сохранившиеся книги). Текст и перевод / Под ред. В.С. Соколова. Москва, 1963.
- Schubart W.* Die Griechen in Aegypten // **Beihefte zum Alten Orient**. H. 10. Leipzig, 1927.
- Stephens S.* "For you, Arsinoe" // **Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309)** / Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. Washington, DC, 2004.
- Stephens S.* Lessons of the Crocodile // **Common Knowledge**, 2005. № 2.
- Strabo.* **Rerum Geographicorum. Libri 17** / Ed. G. Spiro, H. Waldman. Halle, 1899.
- Suda.* Lexicon // **Suidae lexicon**: In 4 v. / Ed. A. Adler. Leipzig, 1928–1935. V. 1–4.
- Świderek A.* **W „Państwie” Apolloniosa. Ptolemejskie Fajum w świetle Archiwum Zenona**. Warszawa, 1959.
- Świderkówna A.* **Bogowie zesłi z Olimpu. Bóstwo i Mit w greckiej Literaturze Świata hellenistycznego**. Warszawa, 1991.
- Tarn W.* Two Notes on Ptolemaic History // **JHS**. 1933. № 1.
- Tassier E.* Greek and Demotic School-Exercises // **SAOC**. V. 51 (1992).

- Theocritus. Idyllia* / Ed. A. Fritzsche et E. Hiller. Lipsiae, 1881.
- Thompson D.J.* Literacy and the Administration in Early Ptolemaic Egypt // *SAOC*. V. 51 (1992).
- Titus Livius. Titi Livi ab urbe condita*: In 3 v. / Rec. P.G. Walsh. Leipzig, 1902–1912.
- Tondriau J.* Notes Ptolémaïques // *Aegyptus*. V. 28 (1948).
- Viereck P. Philadelphia. Die Gruendung einer hellenistischen Militaerkolonien in Aegypten*. Leipzig, 1928.
- Visser C. Goetter und Kulte im ptolemaeischen Alexandrien*: Dis... Dr. Phil. Amsterdam, 1938.
- Vitruvius M. Pollio. De architectura libri decem* / Ed. F. Krohn. Lipsiae, 1912.
- Wace A.* Recent Ptolemaic Finds in Egypt: Alexandria // *JHS*. V. 65 (1945).
- Walbank F.* Monarchies and Monarchic Ideas // **The Cambridge Ancient History**: In XII v. (Ed. 2). Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney, 1984.
- Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemaeer*. Stuttgart, 1993.
- Zenon Papyri*: In 5 v. / Ed. C.C. Edgar; Catalogue général des antiquités égyptiens du Musée du Caire, Société Fohad I de Papyrologie> Le Caire, 1926–1937.
- Zenon Papyri in the University of Michigan Collection** / Ed. C.C. Edgar. Ann Arbor, 1931. P.Mich.Zen.